

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ
ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

*І. М. ДЕМЧАК,
заслужений працівник
сільського господарства України
Український науково-дослідний інститут
продуктивності агропромислового комплексу*

Розкрито соціально-економічну роль особистих селянських господарств у житті сільського співтовариства. Особливу увагу приділено місцю ОСГ у продовольчому забезпеченні населення України в умовах прояву деструктивних явищ в економіці країни. Запропоновано заходи з посилення державної підтримки розвитку особистих селянських господарств.

Вступ. У процесі ринкового реформування аграрного сектора економіки суттєво змінилися місце і роль господарств населення, серед яких переважають особисті селянські господарства (ОСГ). Особистим селянським господарствам, що законодавчо визнані в Україні, належить вагомий внесок у вирішення проблеми продовольчого забезпечення населення держави. Нині сільськогосподарські підприємства майже удвічі знизили виробництво валової продукції, однак ОСГ зберегли обсяги виробництва, а по окремих видах навіть збільшили їх. Отже, в кризовій ситуації ОСГ виявляються стійкішими до економічних негараздів, що значною мірою зумовлено тим, що зазначені господарства поставлені в умови самовиживання.

Огляд останніх публікацій. У нинішніх реаліях нашої країни вивченню цієї форми господарювання приділяли увагу Ю. Акчуріна, І. Баланюк, Г. Беккер, П. Березівський, О. Бітгер, О. Дем'янчук, Т. Дудар, В. Збарський, Ф. Зінов'єв, А. Даниленко, О. Комліченко, Д. Крисанов, Г. Купалова, В. Липчук, Л. Ліпич, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Л. Михайлова, С. Онисько, О. Онищенко, І. Прокопа, П. Саблук, Г. Черевко, Л. Шепотько, В. Шиян, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Їхні роботи мають важливе значення і слугують підґрунтям сучасних економічних поглядів на проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств. Відсутність єдиної методологічної основи у трактуванні поняття "особисте селянське господарство", природи його функціонування, призвело до необґрунтованих втрат певних видів соціального захисту порівняно з жителями міст і тінізації виробництва продукції в аграрному секторі економіки, до спотворення ролі й місця особистого селянського господарства у виробництві й забезпеченні населення України сільськогосподарською продукцією.

Виклад основного матеріалу. Особисті селянські господарства протягом багатьох років забезпечували власні потреби у продуктах харчування, а значну частину продавали на ринку та підприємствах споживчої кооперації. Земля в них знаходилась у постійному користуванні, а одержаною продукцією їх власники розпоряджались на власний розсуд. При цьому вони забезпечували високоефективне використання землі. Тому при здійсненні земельної реформи передбачалося посилення даного сектора виробництва [1, С. 46].

Внаслідок чого за роки аграрної реформи значно збільшилися розміри земельних ділянок особистих селянських господарств. Якщо у 1990 р. використовували 2,7 тис. га сільськогосподарських угідь, то у 2012 р. ці площі зросли до 15,8 тис. га, або у 5,9 раза.

Із 15815,1 тис. га для ведення особистих господарств використовується 31,82 %, для ведення товарного сільськогосподарського виробництва – 58,68, під колективними й

індивідуальними садами – 1,18, під колективними та індивідуальними городами – 1,16, під ділянками для сінокосіння й випасання худоби – 7,16 %.

За останні роки кількість особистих селянських господарств зросла під дією таких чинників:

- особисте господарство для значної частини сільського населення країни стало основним засобом виживання, збереження власного соціального статусу;
- значне зниження розміру заробітної плати в сільському господарстві, її багаторічні не виплати визначили ОСГ як основне джерело доходів сільського населення;
- переміщення центру трудової активності населення у ці господарства;
- вплив особистих селянських господарств, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, на соціальну і політичну стабільність у сільських регіонах України.

Законодавче визнання різних форм власності та господарювання дає підстави розглядати особисті господарства сільських жителів як одну із складових аграрного виробництва. Проблеми розвитку ОСГ у перехідній економіці аналізуються нами через призму формування на селі повноцінного суб'єкта суспільних відносин. В умовах багатокладної економіки особистим господарствам сільського населення відводиться важливе місце в аграрному секторі [2]. Необхідність розвитку ОСГ об'єктивно зумовлена низьким рівнем виробництва сільськогосподарської продукції, грошових доходів селян, відсутністю належної інфраструктури в сільській місцевості. Отже, особисті селянські господарства варто розглядати як складову сільського господарства України, оскільки вони нині відіграють дуже важливу роль у забезпеченні населення продуктами харчування.

Основне економічне значення особистих селянських господарств у перехідний до ринкової економіки період полягало в їхній стабілізуючій ролі у забезпеченні продуктами харчування не тільки сільського населення, а й міських жителів. ОСГ у певні періоди розвитку нашої країни доповнювали суспільний сектор, а в кризовий стали основним джерелом продовольчого забезпечення населення. При цьому основна частка виробничого, технічного, соціального потенціалу виробництва продукції сільського господарства припадає на суспільний сектор.

Отже, особисті селянські господарства у перехідній економіці, з одного боку, посідають вагомe місце в забезпеченні населення продуктами харчування, з другого – стали основним джерелом доходу для сільських жителів. Водночас розвиток ОСГ органічно пов'язаний із сільськогосподарськими підприємствами. Незважаючи на те, що селянам надано право вибору форм господарювання на основі приватної власності на землю, у тому числі й виходу з колективного господарства зі своїм земельним паєм, частина їх залишається у складі сільськогосподарських підприємств.

Аналіз динаміки обсягів виробництва у постійних цінах 2010 р. в особистих селянських господарствах свідчить, що у 2013 р. порівняно з 1990 р. вони зросли на 39,1 %.

Проте відбулося значне зменшення виробництва валової продукції з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь – з 3132,7 до 7351,7 грн, або у 2,35 раза. Це пояснюється двома причинами. По-перше, в 1990 р. і наступні кілька років виробництво продукції в ОСГ підтримувалося наявністю колгоспів та радгоспів. По-друге, високі темпи розширення площ в ОСГ не були забезпечені збільшенням засобів виробництва, а тому зросло навантаження на ручну працю, яка має місце.

Селяни обробляють належні їм земельні наділи практично вручну, за винятком оранки. І хоча вітчизняна промисловість налагодила випуск певних сільськогосподарських знарядь – мотоблоків, комбикормових установок, електричних подрібнювачів кормів, доільних агрегатів для обслуговування двох і більше корів тощо, проте для значної частини селян через високі ціни вони залишаються недоступними. У 2012 р. на 1000 сільських домогосподарств припадало лише 24,6 тракторів, 5 вантажних автомобілів, 20,4 культиваторів, 13,9 сівалок, 2,5 комбайнів, 55,2 плугів.

Низький рівень матеріально-технічного забезпечення зумовив скорочення темпів зростання обсягів виробництва продукції в ОСГ, хоча частка їх у загальному виробництві у 2013 р. порівняно з 1990 р. зросла.

Так, частка продукції рослинництва, що виробляється ОСГ, у 2013 р. збільшилася проти 1990 р. у 2,19, тваринництва – 1,4 раза. Такі зміни відбулися не за рахунок зростан-

ня обсягів виробництва в ОСГ, а внаслідок катастрофічного зниження їх у суспільному секторі. У господарствах населення до 1990 р. практично не вирощували деяких видів товарної сільськогосподарської продукції, зокрема цукрових буряків, соняшнику тощо.

Вирощування зернових культур залишається пріоритетним напрямом на сільськогосподарських підприємствах, які мають набагато більші земельні площі, ніж особисті селянські господарства, відповідно – кращі умови для дотримання сівозмін, одержання високоякісного насіння, застосування механізованих способів сівби, збирання й переробки зерна. Однак за останнє десятиріччя частка особистих селянських господарств у виробництві зернових і технічних культур неухильно зростає [3, С. 64].

Із нарощуванням обсягів виробництва у господарствах населення та зниженням їх на сільськогосподарських підприємствах ОСГ стали основними виробниками деяких видів сільськогосподарських культур: картоплі (96,7 % у структурі виробництва), овочів (85,7 %), плодів та ягід (81,6 %). Аналіз виробництва сільськогосподарських культур в ОСГ свідчить, що їх обсяги збільшилися за рахунок розширення посівних площ під ними. Проте у 2013 р. відбувається поступове зменшення посівних площ під сільськогосподарськими культурами. При цьому урожайність зернових скоротилася, а цукрових буряків і картоплі – зросла.

Вивчення стану й перспектив виробництва зернових і технічних культур в ОСГ здійснювалося за допомогою анкетного опитування. Встановлено, які зернові й технічні культури вирощуються у господарствах населення, під які відводяться не менше 0,45 га посівних площ. Одержана продукція має невисоку якість, тому навіть зерно пшениці використовується на кормові цілі. Тобто зерно виробляється здебільшого не товарне, а для внутрішнього споживання, на що вказали під час опитування більшість власників особистих селянських господарств.

Основні причини порівняно невисоких урожаїв зернових культур, які вирощуються в ОСГ, – використання несортового насіння, майже повна відсутність засобів захисту рослин, мінеральних добрив, необхідної доробки зібраного врожаю. Однак враховуючи, що зерно у вигляді дерті із зерноsumіші за поживністю переважає інші корми, які використовуються в ОСГ для годівлі тварин, а також відносно його дешевизну, можна очікувати невеликого збільшення на присадибних ділянках площ посівів зернових культур.

Обмежені площі присадибних ділянок не дають змоги застосовувати сучасні технології, ефективно використовувати засоби малої механізації. Незважаючи на це, першочергова увага в ОСГ приділяється культурам, які потребують значних витрат ручної праці. Так, необхідні обсяги картоплі, овочів, ягід в Україні майже повністю виробляють саме ці господарства, що зумовлено потребою в самозабезпеченні населення даною продукцією.

Переміщення переважної частини обсягів виробництва трудомістких культур (картоплі, овочів) в особисті селянські господарства має підкріплюватися заходами ефективною підтримки системного характеру. Отже, з об'єктивних причин у нашій країні постає невідкладна потреба опрацювання спеціальної Програми розвитку особистих селянських господарств у ринкових умовах, мета якої – створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку ОСГ на основі поєднання економічних, соціальних, екологічних інтересів та вирішення проблеми зайнятості і соціального захисту населення.

Головними причинами переміщення основних обсягів виробництва овочевої продукції в ОСГ є непослідовність і некомплексність проведення ринкових реформ у сільському господарстві, що позначилося на стані суспільного сектора аграрного виробництва, а також необхідність вирішення проблеми формування сімейного бюджету значної частини сільського населення переважно за рахунок надходжень від продажу вирощеної продукції.

Розвиток молочного скотарства в ОСГ ставить під сумнів поширене твердження про невігідність цього виробництва. У 2013 р. даною категорією сільськогосподарських товаровиробників було вироблено 8905,7 тис. т, або 77,5 % від загального обсягу виробництва. У власному господарстві працівникові справді належать результати його праці, повною мірою реалізуються особисті економічні інтереси. Завдяки винятково високій економічній, діловій, підприємницькій та трудовій активності зайнятих громадян в особистих господарствах у 2013 р. середньорічний надій молока від корови становив 4343 кг.

Дослідження розвитку галузі молочного скотарства в ОСГ свідчить про прагнення

селян одержувати доходи регулярно протягом року, тому відмічається не тільки підвищення продуктивності корів, а й збільшення поголів'я.

Слід зазначити, що ставлення до тваринництва у більшості фермерів загалом негативне, тому вони віддають перевагу найбільш вигідному і малотрудомісткому землеробському виробництву.

Від аграрних підприємств суспільного сектора власники ОСГ одержують лише орендну плату за користування майновими і земельними паями та випасають худобу на угіддях, на яких сільськогосподарські підприємства не здійснюють виробничої діяльності.

Основними джерелами надходження матеріально-технічних ресурсів і послуг є роздрібна торгівля і послуги, які надають односельчани. Між ОСГ поширено обмін послугами, тобто формуються певні кооперативні зв'язки.

Про значення ОСГ у забезпеченні населення продовольством свідчать результати відповідей на питання про основні мотиви його ведення. Як і при опитуванні, проведеному нами в липні 2012 р., серед інших мотивів на першому місці – необхідність забезпечити родину продуктами харчування. Хоча заслуговує на увагу й те, що частка особистих селянських господарств, які вказали цей мотив як першорядний, дещо нижча порівняно з результатами відповідей, одержаних у процесі опитування (серпень 1997 р.) – відповідно 62 і 81 %.

Роль ОСГ населення як важливого джерела забезпечення продуктами харчування збереглася тому, що в нашій країні за 24 роки не було забезпечено стрімкого економічного зростання доходів населення. Нині грошові надходження від ведення ОСГ займають найбільшу частку в структурі сукупних грошових доходів сільських домогосподарств. Проте 61 % з опитаних сільських господарів відповіли, що не мають наміру змінювати його розмір, 34 % мали намір його розширити, а 5 % планували зменшити обсяги виробництва у своїх особистих господарствах. У 2012 р. вже 79 % обстежених селянських господарств не вважали за потрібне збільшувати його розміри. При чому слід зазначити, що протягом аналізованого періоду (1997 – 2012 рр.) відбулося збільшення земельних ділянок, які використовувалися для ведення ОСГ на підставі нового Земельного кодексу, а також на основі Указів Президента України "Про додаткові заходи щодо задоволення потреб громадян у земельних ділянках" від 28 червня 1999 р., "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" від 3 грудня 1999 р., "Про забезпечення економічних інтересів і соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи" від 12 квітня 2000 р., "Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки" від 21 лютого 2002 р. та ін. Наведені дані підтверджуються й матеріалами інших досліджень. Так, у 2012 р. в Хмельницькій області тільки 17,4 % респондентів припускали, що для підвищення рівня свого добробуту необхідно збільшити розмір ОСГ, а 14,3 % не вбачали для цього жодних можливостей. У 2012 р. власники обстежених особистих господарств не вважали за доцільне створювати фермерські господарства. Крім того, збільшилася чисельність приватних власників, які мали намір зменшити розміри особистого селянського господарства майже удвічі. З огляду на це, з'ясовано основні проблеми діяльності особистих селянських господарств.

Проблеми функціонування ОСГ зумовлені низкою чинників:

– вимушена форма господарювання сільського населення як найбільш дієздатна у кризових ситуаціях, спосіб виживання сім'ї та родичів (поєднання натурального господарства з елементами товарного виробництва);

– надмірні витрати праці, зумовлені низькою технічною оснащеністю;

– труднощі з реалізацією виробленої продукції та невирішеність проблем збуту;

– складна демографічна ситуація: чисельність працездатних членів родин у сільській місцевості скорочується, збільшується рівень безробіття;

– низький соціальний і правовий статус цих господарств;

– відсутність реальної допомоги з боку держави.

Серед перерахованих чинників першочергове значення для розвитку селянського господарства має сприяння в реалізації виробленої продукції (закупівля молока, м'яса, яєць, картоплі, плодів, ягід у населення), а також фінансово-кредитна підтримка.

Висновки. Дані аналізу виробництва сільськогосподарської продукції особистими селянськими господарствами дають підстави вважати, що в існуючому вигляді цей сектор не може бути провідним у забезпеченні населення будь-якої країни продовольством, оскільки він неконкурентоспроможний. За існуючого рівня технічної оснащеності селянські господарства можуть розвиватися на обмежених земельних площах при вирощуванні трудомістких сільськогосподарських культур. Розширення землекористування на певний час знижує тут віддачу землі. Отже, це вимушена форма діяльності селян, і в скрутній економічній ситуації для багатьох сільських жителів вона стає єдиною можливістю їх виживання.

Водночас особисті селянські господарства слугують своєрідним буфером, що стримує загальний спад виробництва сільськогосподарської продукції і тим самим підтримує певний рівень продовольчої безпеки держави. З огляду на це вважаємо не виправданим, що економічним проблемам виробництва продукції у вітчизняних ОСГ приділяється недостатньо уваги, хоча тут виробляється понад 60 % продовольчих ресурсів країни.

Роль, яку відіграли ОСГ в житті й долі селянина, як і країни в цілому, виходить за соціально-економічні межі, має і вагомі історичні наслідки. Нагадаємо слова Столипіна, що "відчуття власності таке ж природне, як відчуття голоду, як ваблення до продовження роду, як будь-яка інша природна властивість людини" [5, С. 156].

Відлучивши людину від власності у 1930 р., хотіли таким чином змінити її природну властивість. Не було б особистих господарств, праця колгоспника звелася б тільки до поденної роботи, не залишилося б специфічних рис селянина, за якими його можна віднести до цього соціального стану. Селянське господарство уберегло жителя села від абсолютної, повної деградації, завдяки чому він і вижив. Оскільки господар на селі залишився, воно має всі шанси до відродження.

Селянське господарство в черговий раз врятувало країну, а не тільки селян, забезпечивши їх після розпаду колгоспів і радгоспів сферою зайнятості та джерелом існування. Особисте господарство виробляє продовольство і для жителів міст, хоча б частково заміщуючи ті обсяги продукції, які вже не вирощують господарства корпоративного сектора аграрної економіки.

Список літератури

1. Гаммершмидт И. А. Особенности экономического поведения сельского населения при ведении личных подсобных хозяйств // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2004. – № 3. – С. 45 – 47.
2. Виноградский В. Г. Вне системы: крестьянское семейное хозяйство: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nir.ru>
3. Онищенко О. Эффективность хозяйств населения // Экономика Украины. – 2003. – № 1. – С. 60 – 69.
4. Збарський В. К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання // Економіка АПК. – 2004. – №1. – С. 48 – 53.
5. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – М. : Наука, 1977. – 332 с.

Социально-экономическая сущность личных крестьянских хозяйств

И. Н. Демчак,

заслуженный работник сельского хозяйства Украины

Украинский научно-исследовательский институт продуктивности агропромышленного комплекса

Раскрыта социально-экономическая роль личных крестьянских хозяйств в жизни сельского сообщества. Особенное внимание уделено месту личных крестьянских хозяйств (ЛКХ) в продовольственном обеспечении населения Украины в условиях проявления деструктивных явлений в экономике страны. Предложены мероприятия по усилению поддержки развития личных крестьянских хозяйств.

The socio-economic role of private farms in the life of the rural community

I. Demchak,

*Research Institute productivity of
agro-industrial complex in Ukraine*

The article considers the socio-economic role of private farms in the life of the rural community. Special attention is paid to place OSG in the food supply of the population of Ukraine in terms of forms of destructive phenomena in the economy of the country. Proposed measures for strengthening state support of development of private farms.